

Сергій Сергєєв

БУДІВЛЯ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В ПОВОЄННІ РОКИ

У статті йдеться про стан будинку держархіву м. Чернігова в післявоєнний час, опис пошкоджень, завданих будівлі, плани щодо ремонтних робіт у ній. Надано перелік знищених фондів колекцій. Показані соціально-побутові умови робітників місцевої архівної установи.

Ключові слова: Чернігівський архів, бібліотечний фонд, міська архітектура, фасад, кошторис.

Друга світова війна, що забрала життя багатьох десятків мільйонів людей та зруйнувала тисячі міст і сіл, також нанесла невіправні втрати і для культурної спадщини. Вогняний смерч, який пройшовся землями Чернігово-Сіверщини у 1941-43 рр., знищив цінності загальнодержавного значення. На жаль, не стали винятком в цьому плані архівні документи, що зберігалися в місцевих архівах.

На сучасному етапі історія будинку колишнього губернського правління висвітлена здебільшого у науково-публіцистичних статтях та енциклопедіях. Статті В. Леуса «У колишньому будинку архієпископа» [5], «Тут містився губком партії» [6], В. Сапона «Будинок архієпископа в Чернігові» [7], В. Кудіної «Резиденція черніговських архиєреєв» [4], інформація з довідника ще радянського часу «Чернігівщина» [8, арк. 43] подають дуже загальні моменти щодо головних періодів історії цієї споруди. Зокрема, відсутня інформація щодо втрачених у роки Другої світової війни архівних матеріалів, а також заходів по відновленню пошкодженого будинку архіву, які здійснювалися в перші повоєнні роки. За архівними документами радянського періоду зроблена спроба надолужити ці прогалини.

У радянський час влада приділяла увагу збереженню документів та стародруків, розмістивши обласний Державний архів Чернігівської області в кількох будівлях та передавши архівну справу під контроль УНКВС. На 1941 р. архівні приміщення розташовувалися по вул. Шевченка, № 14 та № 14-а; вул. Леніна (суч. проспект Миру), № 1; Міський Вал (суч. Центральний парк культури та відпочинку ім. М. М. Коцюбинського), № 4; Пролетарській (суч. вул. Пушкіна), № 3 та № 7. Загальна кількість архівних фондів була 3294, у яких нараховувалося 2005286 одиниць збереження. Документи охоплювали історичний період з 1661 р. до 1940 р. Окрім того, в обласному архіві розміщувалася велика бібліотека з науково-історичною та довідковою літературою, бл. 100000 томів [2, арк. 1-2].

Перші втрати Чернігівський архів зазнав 23 серпня 1941 р., коли розпочалося бомбардування міста. Під час пожежі було знищено 1280 фондів з 1275062 одиницями зберігання. Також згоріли науково-історична, довідкова бібліотеки, а також бібліотека масового читача. Після захоплення Чернігова німецькими частинами 9 вересня 1941 р., будівля архіву по вул. Міський Вал, № 4 використовувалася для розміщення фронтової частини. Німецька адміністрація задля звільнення приміщень викинула частину архівних матеріалів «под открытое небо, где они подверглись по-рче, расхищению и уничтожению» [2, арк. 2-3].

© Сергєєв Сергій Михайлович – науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Другий корпус архіву, що вцілів, по вул. Пролетарській, № 3, також було відчинено та пограбовано. У цих обох будівлях знаходилися архівні документи з 1763 р. до 1938 р., у кількості 1943 фондів та 642074 одиниці збереження. Незважаючи на катастрофічне становище СРСР влітку 1941 р., частина архіву була евакуйована до м. Улянівськ (РРФСР). Загальна кількість відвезених фондів – 121, справ 38810 од. зберігання [2, арк. 2-3].

Постраждали не лише чисельні історичні фонди, але й архівне майно: споруди 3-х архівосховищ разом із обладнанням, паркани, господарчі приміщення. Після проведення попередньої інвентаризації підраховували збитки, нанесені військовими діями. Сума втрачених документів та бібліотеки становила 4697500 крб.; знищене та пограбоване майно разом із обладнанням мало вартість 610460 крб.; будівлям завдано шкоди на 1251200 крб. Загальні матеріальні втрати обчислили в 6660160 крб. [2, арк. 5].

Та далеко не завжди духовні скарби можна оцінити суто з матеріальної точки зору. Надбання минулих століть становило дійсно безцінний спадок. Як зазначили співробітники обласного Держархіву управління НКВС Чернігівської області, за розмірами документальних матеріалів XVII-XIX ст., що зберігалися у повоєнний час, місцевий архів займав друге місце в Україні, поступаючись лише Київському архіву. У цьому архіві можна було побачити документи українських та російських письменників і поетів, як-от, Г. Успенського, Т. Шевченка, М. Коцюбинського, П. Куліша та ін.; оригінали документів російських імператорів та історичних діячів: грамоти царя Олексія Михайловича, Петра I, Єлизавети Петрівни, Катерини II та ін. Також зберегалися рукописи митрополита Дмитрія Ростовського, «Описания Черниговского, Киевского, Новгород-Сиверского наместничества» з 1782–1796, великий обсяг документів, які розкривали історію Лівобережної України, починаючи з сер. XVII до XIX ст.: діяльність графа Розумовського, царювання Єлизавети Петрівни, історія державних закладів в Україні з сер. XVII до 1938 р., судочинство та законотворчість, розвиток цивільного права з поч. XVIII до 1917 р., національно-визвольна боротьба українського народу, розвиток цехового ремесла, фінансовий стан в Україні в XIX ст., історія утворення Гадяцького полку, історія розвитку народної освіти на Чернігівщині в XIX-XX ст., значення міста Чернігова як центрального транзитного пункту переміщення біженців у роки Першої світової війни, повний комплект статистичних даних по Чернігівській губернії з сер. XIX-XX ст. [2, арк. 7-8].

Знищення зазнали не лише архіви історичного змісту. Також непоправна шкода нанесена матеріалам, що мали науково-практичне значення. Були втрачені цінні документи з кінця XIX ст. по 1938 р., які відображали процес будівництва мостів, будівель, спорудження шляхів, установа фабричного та заводського обладнання по виробництву цукру та іншої продукції, видобуток й використання природних копалин, облаштування хімічних лабораторій, видобуток рідких горючих матеріалів, результати аналізу насіння.

На основі проведеної інвентаризації був складений перелік утраченого:

«I. Адміністративно-судова частина

Основні фонди:

1. Канцелярія Чернігівського губернатора.
2. Чернігівський губернський староста.
3. Чернігівська губернська інспекція в'язниць.
4. Чернігівський окружний суд.
5. Чернігівська міська ратуша.
6. Чернігівський міський магістрат.
7. Повітові суди.
8. Повітові межові суди.
9. Чернігівська палата Кримінального та Цивільного судів.
10. Чернігівський Генеральний Суд.
11. Чернігівський військовий Суд.
12. Прокурор Чернігівського Окружного суду.

13. Комісар Тимчасового Уряду Чернігівської губернії.

14. Повітові старости.

15. Районні міліції.

II. Фінансово-економічний відділ

1. Чернігівська Казена Палата.

2. Чернігівське Губернське Казначейство.

3. Чернігівське Губернське Акцизне Правління.

4. Дворянський Державний Земельний Банк.

5. Чернігівське відділення Селянського Поземельного Банку.

6. Чернігівське відділення Державного Банку.

7. Чернігівський міський суспільний Банк.

8. Чернігівська Контрольна Палата.

9. Чернігівське Управління Державного Майна.

10. Могилево-Чернігівське Управління землеробства та Державного майна.

11. Чернігівський лісосховищний комітет.

12. Чернігівський губернський Фінансовий Відділ.

III. Торгово-промислові заклади та підприємства

1. Чернігівські ремісничі управи.

2. Фабрики, заводи.

3. Торгові відділи.

IV. Земські громадські організації

1. Чернігівська Земська Управа.

2. Чернігівська Дума.

3. Чернігівська Управа.

V. Дворянські організації

1. Чернігівський Предводитель Дворянства.

2. Чернігівське Депутатське Дворянське Зібрання.

(Цей фонд уключав документи про спорудження Києво-Чернігівського шосе, царські та королівські грамоти (польські королі Сигизмунд III, Казимір), гетьманські універсали на земельні володіння (від Б. Хмельницького до К. Розумовського), універсали наказних гетьманів та полковників. – Авт.).

VI. Фамільні фонди

1. Особистий Фонд гр. Милорадовича.

2. Фамільний Архів гр. Ширяєвих.

3. Фамільний Архів гр. Чернолуських.

4. Фамільний Архів гр. Бакуринських.

VII. Просвіта та народна освіта

1. Чернігівська Дирекція Народних Училищ.

2. Інспекція Народних Училищ.

3. Губернські та Повітові шкільні ради.

4. Чернігівська Жіноча Гімназія.

5. Чернігівська Чоловіча Гімназія.

6. Професійні школи.

VIII. Релігійні культи

1. Чернігівський Троїцький монастир.

2. Чернігівський Єлецький монастир.

3. Чернігівський Катедральний Собор.

4. Чернігівська Духовна Консисторія.

IX. Статистичні заклади

1. Чернігівський Статистичний Комітет».

Були також підраховані втрати бібліотечного зібрання, яке налічувало в передвоєнний час близько 102000 томів, що мали не лише загальноукраїнське, але й загальнодержавне значення:

«1. Рукописи та стародруковані видання. Книги Московської, Київської, Львівської, Новгород-Сіверської та Чернігівської друкарень.

2. Історичний відділ. Нариси, описи вітчизняних та іноземних мандрівників, Олеарія, Палласа. Видання істориків: М. Карамзіна, С. Соловйова, М. Костомарова, С. Платонова, М. Яворського. Матеріали з історії Чернігівщини, літописи, описи, історичні нариси, дослідження, нариси культури та побуту Чернігівщини.
3. Література та археологія. Архітектура місцевого краю та інших частин СРСР.
4. Історія, політичні знання, класики марксизму.
5. Філософія, політологія та логіка.
6. Література на іноземних мовах.
7. Енциклопедії, словники, довідники.
8. Періодичні видання: «Нива», «Русский вестник», «Русская старина», «Исторический Вестник», «Летописец», «Вера и жизнь», «Епархиальные ведомости».
9. Юридична література. Історія права, збірники законів у Російській імперії та СРСР.
10. Природознавство, астрономія, математика.
11. Картографія–альбоми, мапи.
12. Художня література.
13. Церковно-слов'янська література» [2, арк. 8-17].

На кінець жовтня 1944 р., коли Радянська армія лише тільки витіснила німецький Вермахт за межі кордонів СРСР на західному напрямку, влада розпочала роботи по відбудові зруйнованих архівних приміщень. Незважаючи на вкрай скрутне економічне становище, місцеві органи, облвиконком й міськрада прийняли рішення провести ремонт та відновити пошкоджені будівлі.

Комісія у складі представників ОблКомГоса (обласного комунального господарства), міської архітектури та начальника відділу держархівів УНКВС провела обстеження стану архівних приміщень та склала відповідний акт щодо відновлення колишнього будинку губерньського правління.

За підсумками обстежень визначили, що проводити ремонтно-реставраційні роботи було цілком можливо технічно та економічно обґрунтовано. Повністю зруйнованими виявилися пічне опалення, водогін й каналізація, всі внутрішні сходи, електрична проводка. Частково пошкоджені внутрішні стіни, покриття над першим поверхом (цегляної, стрілчастої та склепінчастої форм), але підлягають відновленню. У доволі гарному стані знаходилися зовнішні стіни (завтовшки 1 метр), окрім північно-західної, та фундаменти [1, арк. 32].

У пояснювальній записці управління головної міської архітектури наголошувалося, що цей будинок є пам'ятником архітектури XVIII ст., отже, при проектуванні реставраційних робіт слід дотримуватися наступних рекомендацій:

- повністю, без будь-яких змін зберегти всі зовнішні, внутрішні стіни, склепіння, які не мали суттєвих пошкоджень, у випадку значних дефектів конструкцій;
- внутрішнє планування мало бути вільним та раціональним, для чого дозволялося встановлення нових стін та перегородок або знесення старих;
- прибудова та надбудова архівних приміщень не дозволялися;
- зовнішнє оздоблення, архітектурні елементи фасадів мали бути відновлені у первинному вигляді без змін та доповнень;
- було дано дозвіл на встановлення центрального опалення, водогону та каналізації;
- проект треба було узгодити у відділі охорони пам'ятників управління у справах архітектури при РНХ УСРС [1, арк. 33].

Згідно з генеральним планом архіву, будівля за ступенем опору вогню відносилася до другої категорії (будинки з несучими та огорожувальними конструкціями з природних або штучних матеріалів, бетону, із застосуванням листових і плитних негорючих матеріалів.). Орієнтована по частинах світу головним фасадом на північний схід. Перший поверх мав наступні приміщення: вестибюль, караульна, гардероб, головна сходові клітка, 2 сходові клітки, вбиральня та духова кімнати. Одна кімната використовувалася під книгосховище, решту призначено під архівосховище. Для

опалення архіву на першому поверсі мали обладнати котельню та вугільну кімнату із заглибленням підлоги на 2.60 м у порівнянні з підлогою першого поверху. На другому поверсі планувалися службові кімнати, по центру будівлі – читальна зала та дві робочі кімнати. З правої та лівої частин архіву розташовувалися приміщення архівосховища. Крім того, у правому крилі будівлі знаходилася сходовою клітка, вбиральня та душева кімната. Хід на горище було спроектовано на сходовій клітці в правій частині будинку [1, арк. 32-33].

Конструкції та матеріали, що використовувалися для відновлення будівлі:

- фундаменти для нових стін викладали із бутового каміння, застосовуючи в якості ізоляції 2 шари толі на смолі;

- усі перекриття на горищі робили дерев'яними, окрім сходових кліток, вбиральні та душевої, де облаштовувалися перекриття залізобетонні, по залізних балках;

- стіни та стовпи в лівому крилі, які були у напівзруйнованому стані, мали бути повністю розібрані, та на нових фундаментах зводилися нові цегляні стіни; підлога у всіх приміщеннях настилася дерев'яними дошками по лагам, встановлених на цегляних стовпах. Стовпи спиралися на бетонну підлогу, розраховану на навантаження із стелажів. У приміщеннях головної сходової клітки, вбиральні та душевої, малій сходовій клітці підлога настилася метлахською (керамічною) плиткою. У котельній та вугільній кімнатах підлога облаштовувалася із цементу, на бетонній основі;

- перекриття приміщень планувалися із каркасів, обшитих з двох боків дошкою, потинькованих та засипаних шлаком для зменшення звукопровідності;

- для збереження первинного склепінного перекриття над коридором першого поверху в приміщенні вестибюлю та головної сходової клітки неможливо розташувати головні сходи сучасного типу. Через це планувалося відновити первинні сходи. У малій сходовій клітці передбачалися сходи на косоурах (елементи каркасу сходів) із залізних балок та залізобетонних сходів. Ці сходи призначалися для сполучення першого та другого поверхів, а також входу на горище [1, арк. 34].

Відновлення фасадів передбачалося в первинному вигляді, без будь-яких змін та доповнень. У всьому приміщенні мали встановити електричне освітлення. За проектом, опалення встановлювалося центральне, водяне, в котельній, яка частково розміщувалася на першому поверсі, частково в підвалі. Вентиляція облаштовувалася природнім шляхом, через квартирки. Якщо кімнати не мали відкритих вікон, проектувалися витяжні канали.

Водогін архіву підключався до центральної міської магістралі. Внутрішній водогін був призначений для умивальників у службових кімнатах, вбиральнях та душевій. Для підігріву води у душевій призначалися водогрійні колонки. Каналізація для всіх рукомийників, вбиральень та душевій встановлювалася в автономний вигріб [1, арк. 34].

Не оминули увагою також протипожежні заходи. З дворового фасаду встановлювалися залізні пожежні сходи, що вели на дах будівлі. На головних сходах, також у правій та лівій частинах архіву передбачалися пожежні крани з брендспойтами та шлангами [1, арк. 34].

Станом на 26 лютого 1945 р. за всіма підрахунками ремонтних робіт начальником відділу держархівів УНКВС по Чернігівській області ст. лейтенантом Востриковою та ст. бухгалтером Пономарь було складено кошторис на суму 615462-75 крб. З яких на загальні будівельні роботи передбачалося 565291-87 крб., аварійні роботи – 50170-88 крб., повернення – 8932-76 крб. [1, арк. 39-43].

Між Держархівом УНКВС Чернігівської області та ГосВ (господарчий відділ) УНКВС була укладена угода. Підрядник замовлення, в особі ГосВ УНКВС, зобов'язувався виконати ремонтні роботи по відновленню приміщень колишнього будинку Губернського правління до 02.07.1946 р. Сума угоди становила 300 тис. крб. [1, арк. 23].

У листопаді 1945 р. була видана постанова РНК УРСР за № 1767 «Про план відбудови та розвитку республіканського і місцевого господарства УРСР на IV квартал

1945 р.»), яка передбачала збільшення асигнувань на відбудову по Управлінню держ-архівами НКВС УРСР з 5000 тис. крб до 5500 тис. крб, у тому числі, на будинок обл. Архіву НКВС УРСР в м. Чернігові з 150 тис. крб до 200 тис. крб розпорядження про зміни до кошторису були підписані Головою РНК УРСР М. Хрущовим. Цікавий факт, що це розпорядження надруковано, на відміну від решти документів по цій справі, українською мовою [1, арк. 54].

Незважаючи на ті факти, що до справи відновлення архівного приміщення в м. Чернігові була приділена достатня увага та надано важливі фінансово-матеріальні ресурси, особливо в скрутний повоєнний стан країни, відбудова архіву вчасно не завершилася. Подібна ситуація виглядала ще більш дивною, адже архів знаходився в складі потужної державної структури, яка відрізнялася чітким виконанням поставлених завдань. Тим більше, у часи жорсткого контролю за всіма сферами діяльності з боку радянських партійних органів.

Станом на 4 квітня 1947 р. комісією у складі керівника облвідділу архітектури, головного архітектора міста, інспектора Держархбуднагляду та в присутності представника замовника, капітана УНКВС, були зроблені наступні висновки:

- якість виконання віконних та двірних відкосів незадовільна: поверхня відкосів нерівна, кути не вертикальні та потребують виправлення;
- віконні отвори в деяких приміщеннях закладені, що є причиною недостатнього освітлення. Вважати доцільним встановити вікна в зазначених кімнатах;
- у приміщеннях із колонами занадто низько розташований карниз, що псує вигляд приміщення. Запропоновано підняти карниз до низу металевих прогонів. Також, закруглити кути між стінами та стелею, починаючи від верхнього карниза;
- горизонтальну прокладку електропроводки провести по верхній частині карнизу;
- відновлювальні роботи ведуться надзвичайно повільно, головною причиною чого є погане забезпечення замовником потрібних будівельних матеріалів [1, арк. 9].

Вищезазначені висновки комісії не змінили ситуацію на краще. Протоколом технічного огляду облвідділу у справах архітектури від 18 грудня 1947 р. було встановлено, що робота Держархбуднагляду проводилася незадовільно, у районах ДАБК (державний архітектурно-будівельний контроль) не працює і будівництво там здійснюється безконтрольно. Стан пам'ятників архітектури в області загрозливий. Головними причинами подібного безладу визнали недостатній авторитет Держнагляду, відсутність співпраці будівельних організацій та банків [1, арк. 9-9 зв.].

У суворих умовах післявоєнної країни, у яких перебувало майже все населення СРСР, важко доводилося і робітникам архівних установ. У березні 1945 р. була створена комісія по обстеженню матеріально-побутових умов співробітників держархівів. Висновки комісії могли б вразити сучасних громадян, адже побутовий стан працівників державної установи можна без перебільшення назвати жалюгідним.

Як було засвідчено в ході перевірки, у деяких співробітників не вистачало навіть елементарних речей, як-от, одяжі (сукня, пальто), постільної білизни, взуття тощо. Більшість людей мала проблеми також із житлом, мешкаючи або у знайомих, або навіть у службових приміщеннях. Дехто, незважаючи на власну кімнату, не мав дров для опалення та меблів. Судячи із зазначеного, працівники архіву мали ділянки землі для вирощування продуктів харчування, тому що комісія постійно наголошувала на нестачі насіння для посіву. Також у деякого на утриманні перебували неповнолітні діти та старі батьки [3, арк. 1-18].

Як можна побачити із наведених матеріалів, під час Другої світової війни архів м. Чернігова, що в довоєнний час мав другий в Україні фонд (2005286 од. зб.), втрапив через пожежі, бомбардування та крадіжки більшу частину архівних документів (1275062 од. зб.). Доволі значними виявилися також пошкодження будівель та майна архівної установи. Та, незважаючи на скрутні повоєнні роки, місцевою комісією було прийнято рішення про відновлення будинку колишнього губернського правління для потреб архіву УНКВС. Роботи, як було зазначено вище, проходили незадовільно, з постійним порушенням графіка виконань та періодичним збільшенням кошторису на ремонт. Також комісія з перевірки соціально-побутових умов виявила погане

матеріальне забезпечення робітників архіву, наголошуючи на проблемах із житлом та, навіть, одягом.

1. Державний архів Чернігівської області (далі: Держархів Чернігівської обл.), ф. Р-651, оп. 1, спр. 165-а, 54 арк.
2. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-651, оп. 1, спр. 167, 291 арк.
3. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-651, оп. 1, спр. 188, 19 арк.
4. Кудина В. Резиденция черниговских архиереев / В. Кудина // «Черниговские новости: семь дней» — 2007. — № 37. С. 17.
5. Леус В. Тут містився губком партії / В. Леус // «Чернігівський вісник». — 1990. — № 24. С. 2.
6. Леус В. У колишньому будинку архієпископа / В. Леус // «Чернігівські відомості». — 2002. — № 23. — С. 9.
7. Сапон В. Будинок архієпископа в Чернігові / В. Сапон // «Деснянська правда». — 2005. — № 27. — С. 16.
8. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. — К.: УРЕ, 1990. — 1007 с.

В статье идет речь о состоянии дома госархива г. Чернигова в послевоенное время, описание поврежденных, причиненных зданию, планы проведения ремонтных работ в архиве. Дан перечень уничтоженных фондовых коллекций. Показаны социально-бытовые условия работников местного архивного учреждения.

Ключевые слова: Черниговский архив, библиотечный фонд, городская архитектура, фасад, смета.

The article deals with the conditions of the house of the state archive of Chernigov in the postwar period, description of damage caused to the building, plans of the repairs of the archive. Courtesy of the destroyed stock collections. Showing social conditions of workers of the local archive.

Keywords: Chernihiv archive, library fund, municipal architecture, facade, estimate.

